

УДК 342.951:351.87

БЕЛАНЮК М.В., кандидат юридичних наук, старший дослідник,
учений секретар ДНУ ПБП НАПрН України.
ORCID:<https://orcid.org/0000-0002-3083-1732>.

ОСОБЛИВОСТІ ЕВОЛЮЦІЇ ВІЙСЬКОВОЇ ЮСТИЦІЇ У КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ НАТО

***Анотація.** У статті висвітлюються особливості еволюції військової юстиції країн-членів НАТО для можливого врахування досвіду цих країн в ході відновлення системи військової юстиції в Україні, з урахуванням її прагнень до повноцінного членства у Північноатлантичному альянсі.*

***Ключові слова:** військова юстиція, військове право, військова юрисдикція.*

***Summary.** The article highlights the specifics of the evolution of military justice of NATO member countries for the possible consideration of the experience of these countries in the course of restoring the military justice system in Ukraine, taking into account its aspirations for full membership in the North Atlantic Alliance.*

***Keywords:** military justice, military law, military jurisdiction.*

Постановка проблеми. В Україні відсутня дієва система державних інституцій, які б могли забезпечити належну законність, правопорядок, охорону прав, законних інтересів військовослужбовців та забезпечити ефективне правосуддя у військовій сфері. Відповідно до рішення РНБО України “Про невідкладні заходи щодо поглиблення інтеграції України до Організації Північноатлантичного договору” від 4 червня 2021 р., введеного в дію Указом Президента України [від 23.07.21 р. № 307/2021](#), з метою прискорення набуття Україною повноправного членства в Організації Північноатлантичного договору, одним із основних завдань України є формування національної системи переходу сектору безпеки і оборони на стандарти НАТО [1]. Основними складовими сектору безпеки і оборони є Збройні Сили України, інші військові формування та правоохоронні органи [2], ефективна діяльність яких залежить від довіри до командирів та підтримки суспільства. Два роки війни показали, що цивільна система правосуддя не спроможна повною мірою виконувати свої завдання стосовно такої категорії громадян, як військовослужбовці та прирівняні до них громадяни. Особливо гостро ця проблема відчувається у воєнний час при збільшенні числа військових, недостатньої кількості кваліфікованих у воєнному праві суддів, неможливості здійснювати розслідування злочинів на окупованих та наближених до них територіях тощо.

Для побудови ефективної системи військової юстиції необхідно враховувати як свій власний історичний досвід, так і позитивний досвід країн-членів НАТО, оскільки триває шлях України до повноцінного членства у цій організації. Вивчення досвіду еволюції військової юстиції у країнах-членах НАТО надасть можливості для виявлення особливостей їх становлення, побудови, підпорядкованості та взаємозв'язків між ними для врахування їх досвіду в ході відновлення системи військової юстиції в Україні.

Результати аналізу наукових публікацій. Увага дослідників до проблеми відновлення системи військової юстиції посилилась з початку війни росії проти України

2014 р. Праці таких вітчизняних вчених та фахівців, як: Вдовитченко В., Баганець О., Богуцький П., Доронін І., Зархін О., Лошихін О., Пилипчук В. та ін. [3], внесли значний внесок в науку національної безпеки, військового права, правоохоронних органів та органів військової юстиції. Активну роботу щодо опрацювання законопроектів, що стосуються відновлення системи військової юстиції в Україні проводять фахівці Секції права національної безпеки і військового права Національної академії правових наук, створеної за ініціативи Державної наукової установи “Інститут інформації, безпеки і права НАПрН України”, Національного університету оборони України, Військового юридичного інституту Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, інших наукових і навчальних закладів, які активно працюють над дослідженням проблемних аспектів системи військової юстиції.

Серед зарубіжних авторів слід назвати Д. Гіліссена, Д. Стюарта-Сміта, Ф. Клер і Клаус, Ж. Маес, Еленс Дж.Ф., Ф. Фернандес Сегадо, Лорен К. Гемперлі та Кірк Л. Девіс, та ін., які вивчали проблеми функціонування військової юстиції власних країн та міжнародний досвід у цій сфері.

Реформування в Україні системи військової юстиції в цілому та окремо її елементів є складним і надзвичайно відповідальним процесом, від ефективності якого залежить не тільки незалежність, професійність та рівень фахової компетентності працівників таких правоохоронних органів, а взагалі національна безпека країни в оборонній та військовій сферах, можливість здійснення правосуддя та стан правової захищеності військовослужбовців, тому вкрай важливим при побудові складових елементів військової юстиції є використання позитивного зарубіжного досвіду, насамперед країн-членів НАТО.

Метою статті є оцінка еволюції військової юстиції у країнах-членах НАТО, для виявлення особливостей становлення, складу, підпорядкованості та взаємозв'язків між ними, юрисдикції тощо для врахування досвіду цих країн в ході відновлення системи військової юстиції в Україні.

Виклад основного матеріалу. Пропонуємо поринути у досвід та стандарти країн-членів НАТО з питань здійснення військового правосуддя, організації та діяльності військових правоохоронних органів. Досвід цих країн надалі може стати в нагоді для планування реформ системи української військової юстиції. Це, зокрема, посприє пошуку найбільш прийнятної та застосовної на практиці моделі організації військового правосуддя в Україні.

Королівство Бельгії. У Королівстві Бельгії військові суди функціонують з часу її відокремлення від Нідерландів після революції 1830 р. [4]. Основними правовими актами у подальшому її розвитку стали Конституція (1831р.), Кодекс військової юстиції (1870 р.) та Військово-кримінальний процесуальний кодекс (1899 р.). Як зазначає Жак Маес – “З 1831 р. кількість громадян, які були повністю або частково виведені з-під юрисдикції цивільних кримінальних судів і піддані військовим судам, поступово збільшувалася” [5, с. 370]. До 1923 р. військова юстиція забезпечувала певний баланс між інтересами держави й правами людини.

Перша реформа, що стосувалась військової юстиції, відбулася 24 липня 1923 р. [6]. У першій третині ХХ століття країна намагалась розбудувувати державу у мирний час, було проведено ряд реформ, запроваджено загальне виборче право, скорочено робочий день, переглянуто пенсійне забезпечення тощо [4]. Владні структури Бельгії намагалися обмежити юрисдикцію військових судів або й взагалі їх ліквідувати. Дискусія з цього приводу тривала до 1978 р., однак, цього не відбулося [4]¹. Певним чином цьому сприяла

¹ Реформи відбувалися у 1836, 1853, 1989, 1923, 1947, 1972 – 1974, 1977, 1978 роках.

Світова економічна криза 1929 – 1933 рр., яка охопила всі галузі бельгійської економіки, а згодом і окупація військами гітлерівської Німеччини під час Другої світової війни. Після війни Бельгія вступила в НАТО (1949 р.) і повноваження органів військової юстиції були значно розширені. У 1991 р. був прийнятий статут Національної жандармерії Бельгії, внаслідок прийняття якого з-під дії військової юрисдикції виведено корпус жандармерії. Суттєвих змін щодо військової юрисдикції не внесла й Конституція 1994 р., система військової юстиції у Бельгії працює й донині.

У мирний час в Бельгії існують два види військових судів: постійний і польовий. Постійний військовий суд складається з голови (офіцера вищого рангу), цивільного судді та трьох офіцерів, які мають бути не нижче рангом ніж обвинувачений. Такі суди є судами першої інстанції, розглядають справи військових у званні до капітана. Військовий суд другої інстанції складається з голови (як правило у званні генерала) та трьох офіцерів, які мають вищі офіцерські звання. Такий суд може розглядати справи в порядку нагляду судів першої інстанції. Проте, залежно від рангу обвинуваченого, це ще й суд першої інстанції для розгляду справ вищого військового керівного складу і його рішення оскарженню не підлягають. До складу Генеральної військової прокуратури входять професійні військові юристи, які виконують функції розслідування військових кримінальних справ, підтримання обвинувачення в судах і супроводження рішень і вироків судів. Військові адвокати здійснюють функцію захисту обвинувачених у військових судах. Військово-судові комісії прикріплені до кожного військового суду і відповідають за стадію розслідування військового кримінального провадження. Комісії складаються з професійних військових суддів, цивільних суддів та офіцерів збройних сил. Професійні військові судді повинні мати юридичну освіту та відповідний досвід роботи. Комісії можуть передати розгляд справи військовим командирам обвинуваченого, якщо справа стосується, наприклад, порушення дисципліни. Цивільні судді також можуть, за певних обставин і на тимчасовій основі залучатися до участі у військових судах. Вони призначаються Королем, а якщо це військовий польовий суд – командиром військової частини.

І в мирний, і у воєнний час військові суди Бельгії розглядають будь-які справи про кримінальні правопорушення, вчинені військовослужбовцями, за виключенням податкових правопорушень, порушень правил полювання та рибальства тощо. Військові суди також розглядають злочини, вчинені цивільними особами, які працюють в збройних силах [7]. У воєнний час як на території Бельгії, так і за кордоном можуть створюватися військово-польові суди, які є мобільними. У воєнний час юрисдикція військових судів поширюється на військовополонених та іноземців, які знайшли притулок у Бельгії, журналістів та військових кореспондентів, які отримали повноваження супроводжувати військові операції, виконавців і причетних до злочинів проти державної безпеки чи шпигунство, незалежно від того, чи є вони військовими чи цивільними особами. У воєнний час військовим судам надано право розглядати усі справи на територіях, де відсутні цивільні суди. На військові суди поширюється екстериторіальна юрисдикція щодо порушень Женевської конвенції 1949 р. та Додаткових протоколів 1977 р. [7]². У самій Бельгії військові суди мають виключну юрисдикцію в таких справах. Касаційний суд Бельгії неодноразово заявляв, що, стосується процедур, військові суди керуються спеціальними законами і на них не

² Закон від 16 червня 1993 року Про покарання, що застосовуються до серйозних порушень Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року та Протоколів I і II від 8 червня 1977 року, додаткових до цих Конвенцій (стаття 9). Хоча в 1999 році до цього закону були внесені зміни, на юрисдикцію військових судів це не вплинуло.

поширюються правила, якими керуються звичайні кримінальні суди, крім випадків, спеціально передбачених законом [8].

Цікаво, що до юрисдикції військових судів Бельгії відносяться будь-які правопорушення, скоєні під час служби військовослужбовцями, а також їх юрисдикція поширюється ще протягом 18 місяців на тих, хто звільнився зі служби, та на деякі злочини цивільних осіб, які працюють у війську та тих, хто у воєнний час прикріплений до них. У 1996 році у Бельгії скасована смертна кара, а у 1999 р. було кілька спроб скасування в мирний час військової юстиції, а деякі ініціативи стосувалися скасування її і у воєнний час [5, с. 367-368]. Проте цього не сталося.

Італія. Військова юстиція в Італії формувалась під тиском фашистсько-тоталітарного режиму у 1920 – 1930 рр. Відповідно до кодексів 1941 р. вона була не тільки повністю відокремлена від цивільної, але й вважалася привілейованою по відношенню до неї. Система складалась з територіальних військових трибуналів, військово-судових трибуналів і Верховного військового суду, як суду вищої інстанції з повноваженнями щодо перегляду справ в порядку нагляду. Склад територіальних військових трибуналів: голова (офіцер у званні бригадного генерала), три військових судді та суддя-доповідач (офіцер у званні полковника, з обов'язковою юридичною освітою). Військові трибунали на кораблях створювались лише тоді, коли цього вимагали обставини. Юрисдикція військових судів була широкою і охоплювала військовослужбовців та цивільних осіб, хто був прикріплений до збройних сил.

Військовий кримінальний Кодекс мирного часу (стаття 21) уповноважував військові суди розглядати також загально-кримінальні злочини, вчинені військовими. Відповідно до Конституції Італії 1947 р. обмежено юрисдикцію в мирний час виключно військовими злочинами, скоєними військовослужбовцями, натомість в Конституції не йшлося про обмеження військової юрисдикції у воєнний час. Тобто Конституцією було встановлено чіткі межі військової юрисдикції в мирний час: вони не могли судити цивільних осіб або військовослужбовців за загально-кримінальні злочини [9, с. 62]. Хоч Конституцією було заборонено надзвичайну та спеціальну юрисдикції і закріплено принцип юрисдикційної єдності, у статті 102 Конституції було зазначено, що для вирішення конкретних питань в системі правосуддя можуть створюватись спеціальні відділи як суди, сформовані з громадян, які не були на лаві підсудних. Незважаючи на конституційну заборону на спеціальну підсудність і те, що військова юстиція мирного часу перейшла під нагляд Верховного суду, військові суди у воєнний час виходили з-під контролю останнього згідно зі статтею 111 Конституції, в якій зазначено, що Верховний суд може розглядати заяви про скасування будь-якого судового рішення або судові рішення про особисту свободу, винесені судами, у тому числі військовими, у мирний час, крім тих вироків, які винесені військовими судами у воєнний час. Отже, існували численні невідповідності, закладені в Конституції та Військово-кримінальному законодавстві 1941 р. Згодом було внесено ряд поправок до військово-кримінального законодавства, зокрема у 1956 р. і 1985 р. та переглянуто судову практику. В результаті реформ 1981 р. повноваження Вищого військового суду перейшли до Верховного суду. Крім цього військові судді перестали підпорядковуватися Військовій Генеральній прокуратурі, а згодом, у 1988 р. у структурі військової юстиції було утворено Раду військових суддів. Далі у 1956 та 1985 рр. внесено зміни до Військово-кримінального кодексу мирного часу, зокрема вилучено з військової юрисдикції незначні правопорушення, вчинені військовослужбовцями [10].

Сучасне військово кримінальне законодавство Італії має певні особливості на період мирного та воєнного часу, а Міністерству оборони надано широкі повноваження

щодо організації, географічного розподілу та діяльності військових судів. У мирний час діють військові трибунали, Військовий апеляційний суд і Військові наглядові суди. Верховний суд є вищим військовим судом у мирний час. При кожному військовому трибуналі закріплений військовий прокурор. До складу Військової Генеральної прокуратури входять військові прокурори у військових трибуналах, генеральні військові прокурори у Військовому апеляційному суді і генеральні військові прокурори у Верховному суді [10]. Є також Рада військових суддів і військова судова поліція, які допомагають військовим суддям у розслідуванні злочинів. Військові трибунали є судами першої інстанції, вони складаються з голови і двох членів. Один із них повинен бути військовим суддею, а другий мав бути військовослужбовцем не нижче рангом ніж обвинувачений – цей офіцер як суддя обирався на двомісячний термін. Військовий апеляційний суд є другою інстанцією. Він розглядає скарги на постанови і вироки військових трибуналів. Це єдиний суд, який має юрисдикцію на всій території Італії. Він складається з п'яти членів, троє з яких мають бути військовими суддями (один з яких головує), і двоє з них мають бути військовослужбовцями того самого рангу або вище, ніж обвинувачений. Верховний суд є третім рівнем юрисдикції та розглядає справи апеляції на вироки військових трибуналів. В Італії військовий трибунал Риму є судом першої інстанції для військових злочинів, скоєних за кордоном.

Рада військових суддів є дисциплінарним органом військових суддів. Вона також консультує Міністерство оборони у питаннях, що стосуються організації, географічного розподілу та функціонування військових судів. Складається з голови Верховного суду, Генерального військового прокурора Верховного Суду, п'яти військових суддів і двох юристів, які не відносяться до військових суддів. У воєнний час військові суди можуть бути звичайними або надзвичайними. Військово-кримінальна юрисдикція здійснюється військовими судами, які замінюють військові суди мирного часу, а третій рівень юрисдикції більше не надається Верховному Суду [9, с. 68].

Отже в Італії юрисдикція щодо військових злочинів змінюється в залежності від того, мирний чи воєнний час. У мирний час військові суди мають юрисдикцію лише щодо злочинів військовослужбовців, які містяться в Військово-кримінальному кодексі мирного часу. Тлумачення щодо того, хто є військовослужбовцем, є широким і включає як членів армії, флоту та авіації, так і карабінерів, також військовослужбовці строкової служби, чи військові на військовій службі, чи прикріплені до військ (наприклад, військові капелани), а також особи, які працюють у військових підрозділах. До осіб, причетних до військової служби також віднесено Фінансову поліцію, яка прикріплена до Міністерства фінансів і має повноваження судової поліції. Кримінальний військовий кодекс мирного часу містить як суто військові злочини, так і звичайні правопорушення, які були “мілітаризовані”. Однак у воєнний час військові суди мають набагато ширшу юрисдикцію.

Канада. В Канаді після Другої світової війни законодавство щодо військової юстиції, складалося з суміші британських і канадських норм. Такий стан справ зазнав широкої критики, оскільки під час війни у війську працювала значна кількість цивільних. Саме це дало поштовх для перегляду військового законодавства. Подібні процеси одночасно відбувалися й у Великій Британії та США. Внаслідок цього перегляду у 1950 р. британський вплив і контроль був усунутий з прийняттям Закону про національну оборону, який діяв до прийняття Конституції 1982 р. і набрання чинності Канадської хартії прав і свобод. Також було запроваджено спільний Кодекс службової дисципліни, згідно з яким Міністерству національної оборони надано широкі дискреційні повноваження в рамках запровадження службових трибуналів з

повноваженнями щодо спрощеного судового розгляду. Це стосувалося незначних правопорушень із максимальним покаранням триманням під вартою до 90 днів [11].

Система військових судів складалась із загальних військових судів, дисциплінарних військових судів і постійних судів. До перших двох входили офіцери збройних сил, тоді як останні складалися з одного члена, який також мав бути офіцером.

Для участі у військовому суді не обов'язково мати юридичну освіту, натомість запроваджувалося обов'язкове юридичне консультування у судді-адвоката [12, с. 190-192]. Військово-польові суди не були постійними судами, вони створювалися для розгляду конкретної справи командиром обвинуваченого. Саме командир визначав, який суд доцільний, призначав його членів і прокурора з-поміж посадових осіб. Офіцер Генеральної прокуратури виступав захисником підозрюваного. У Кодексі службової дисципліни було збережено посаду генерального судді як юрисконсульта вищого військового командування [12, с. 194-196].

У 1952 р. після прийняття Закону про національну оборону були внесені зміни, стосовно спрощеного судового розгляду, а у 1959 р. – поправку, яка дозволяла військовослужбовцю, який вчинив діяння, яке вважається правопорушенням як згідно з військовим, так і звичайним кримінальним законодавством, обрати військовий суд. У цьому ж році запроваджено Воєнно-апеляційний суд, зі складом цивільних суддів. Суд мав право розгляду апеляцій на вироки, винесені військово-польовими судами. Законом також встановлювалося, що останній рівень юрисдикції повинен здійснювати Верховний суд Канади. У 1968 р. армія, флот і авіація були об'єднані у Збройні сили Канади. У 1969 р. створений четвертий тип військового суду: спеціальний загальний військовий суд, якому було надано виключну юрисдикцію щодо цивільних осіб, які підлягали військовому правосуддю згідно з Кодексом службової дисципліни [12, с. 195-196].

У 1990-х рр. прийнято нову Канадську хартію прав і свобод та відбулися незначні зміни щодо військової юстиції, оскільки її було визнано такою, що порушує права, закріплені в Хартії. У зв'язку з цим внесено багато змін до Кодексу службової дисципліни, серед яких: оскарження вироків, винесених військовими судами, введення положень щодо прав підсудних, які мають проблеми з психічним здоров'ям та внесення змін до системи відбору кадрів для участі у військових судах [12, с. 198].

Значний вплив на канадську систему військової юстиції у 1990-х рр. справили дві події: рішення Верховного суду та залучення канадських збройних сил до Об'єднаної оперативної групи в Сомалі. У вирокі у справі “Généreux” Верховний суд визначив, що структура військового трибуналу була несумісною з вимогами статті 11(d) Канадської хартії прав і свобод [12, с. 190-199]. Верховний Суд дійшов висновку, що, враховуючи тісну взаємозалежність, яка існувала між суддею адвокатом та виконавчою владою, Генеральний військовий суд не міг бути з об'єктивної точки зору, незалежним. Було запропоновано також створити військову кримінальну систему, яка б відрізнялася від дисциплінарної системи. До таких рішень призвели катастрофічні наслідки Об'єднаної оперативної групи в Сомалі та загальні порушення прав людини, вчинені солдатами Збройних Сил Канади. В цілому це призвело до необхідності проведення реформи Канадської системи військової юстиції, основний принцип існування якої – верховенство права. Також підтримувалося рішення, що система військової юстиції має бути відокремленою від державного управління та суспільства в цілому, але ця система повинна бути сумісною з Конституцією, включаючи Канадську хартію прав і свобод [13]. Згодом послідували рекомендації щодо заміни військових суддів цивільними

суддями³. На цьому тлі у 1997 р. уряд запровадив масштабний перегляд системи військової юстиції, зокрема серед задач було: 1) уточнити ролі та обов'язки різних учасників; 2) зробити чіткий поділ між слідчими, прокурорськими, захисними та судовими функціями; 3) реформувати спрощений судовий процес; 4) покращити нагляд та перевірку системи; 5) скасувати смертну кару як вид покарання. Військову систему правосуддя було реструктуровано у 1998 р. [14].

Сучасна Військова юстиція Канади має спеціальну юрисдикцію, яка відрізняється від цивільної. В результаті проведених реформ з прийняттям Закону про національну оборону, квазісудова роль і дискреційні повноваження, якими раніше користувався міністр оборони, були суттєво обмежені. Статут військової юстиції, Дисциплінарний Кодекс є частиною Закону про національну оборону. Система військової юстиції діє як у мирний час, так і під час війни (збройних конфліктів) і охоплює правопорушення, вчинені як у Канаді, так і за кордоном. Система базується на двох основних принципах: спрощеному судовому розгляду та судовому розгляду у військових судах, враховуючи відсутність чіткої диференціації між правопорушенням і порушенням дисципліни, а також те, що канадське військове законодавство базується на концепції “службового правопорушення”, яке включає обидва військові правопорушення, на відміну від цивільного, на якому ґрунтується звичайне кримінальне право.

Система військової юстиції охоплює як кримінальну, так і дисциплінарну сфери. Закон про національну оборону чітко визначає “службовий трибунал” як “військовий суд або особу, яка головує у спрощеному судовому засіданні”. Військова юстиція складається з органів, відповідальних за проведення спрощеного судового розгляду, військових судів, Військову судову адміністрацію, Апеляційний військовий суд, канцелярію генерального судді, канадської військової прокуратури, Служби захисту та Військової поліції. Командир або начальник визначає, чи має правопорушення передаватися до спрощеного судового розгляду чи до військового суду. У випадку останнього справу має бути передано до військової прокуратури. Підсудний має право вибирати, який тип процедури (спрощений розгляд чи військовий суд) використовувати, однак це залежить від серйозності та характеру правопорушення, а також від звання підсудного, оскільки особи офіцерського звання можуть бути засуджені лише військовими судами. Процедури спрощеного судового розгляду відрізняються від процедур військового суду: провадження є короткими, обвинувачений не має права на захисника, військові правила доказування не застосовуються [15]. Існує чотири види військового суду: загальний військовий суд, Дисциплінарний військовий суд, постійний військовий суд і спеціальний Генеральний військовий суд. Вони є першим рівнем юрисдикції військової юстиції.

В результаті реформи 1998 р., Верховний суд отримав повноваження щодо контролю та перегляду системи військової юстиції, нагляду за роботою Військової прокуратури, Національної поліції і Служби адвокатів. Військова прокуратура під керівництвом генерального прокурора відповідальна за пред'явлення обвинувачень і ведення кримінального переслідування, вона також представляє збройні сили Канади в Апеляційному військовому суді і Верховному суді. Служба адвокатів складається з військових юристів, відповідає за нагляд та надання юридичних консультацій тим, хто постає перед судом. Проте може бути призначено й цивільного адвоката як захисника. Керівниками цих служб повинні бути юристи зі стажем роботи не менше десяти років.

³ United Nations document E/CN.4/1998/96, 16 January 1998, paragraph 109, Документ ООН E/CN.4/1998/96, 16 січня 1998 р.

Військова поліція має широкі повноваження щодо затримання та, за певних обставин, арештів без ордеру.

Юрисдикція військової юстиції поширюється на військовослужбовців Збройних сил Канади, які перебувають на дійсній службі, резервістів за певних обставин, звільнених військовослужбовців, які скоїли правопорушення під час служби та деяких категорій цивільного населення, зокрема, які працюють на Збройні сили Канади та цивільних осіб, які супроводжують військових. Цивільні особи, які разом з військовою частиною здійснюють відповідні обов'язки, як і військові забезпечуються житлом та пайком нарівні із військовими. До юрисдикції військової юстиції відносяться службові правопорушення, що прирівнюються до військових правопорушень і порушень дисципліни, вчинених військовослужбовцями. Проте, якщо в Канаді військовослужбовцем скоєно вбивство, ненавмисне вбивство та викрадення, такі справи мають розглядатися в цивільному суді. Однак, якщо такі злочини вчинено за межами Канади, такі злочини розглядають все ж військові суди. Що стосується правопорушень сексуального насильства, скоєного військовослужбовцями у Канаді, такі справи розглядають також військові суди.

Норвегія. Відноситься до країн із скандинавською правовою системою, яка вважається найсправедливішою у світі [16]. Правила, що регулюють військову юрисдикцію, складаються з Військового Кримінального кодексу 1902 р., Військово-кримінального судочинства у мирний час 1921 р. та Військово-кримінального судочинства 1900 р.

У мирний час усі справи щодо військових розглядають цивільні суди, а створення військових судів дозволено лише у воєнний час. Як зазначав Івар Фоллестад – “Кримінальна юрисдикція є військовою під час війни і цивільною у мирний час, але дисциплінарні проступки завжди відносяться до військової” [17]. Військовий кримінальний закон у мирний час застосовується звичайними суддями до всіх військових на дійсній службі та цивільних осіб, які працюють у збройних силах, а також стосується усіх, хто перебуває у військових експедиціях на борту кораблів.

У воєнний час створюються військові суди, які крім справ військовослужбовців розглядають кримінальні справи усіх, хто супроводжує війська, військовополонених та будь-кого, хто вчиняє акти державної зради під час війни чи злочини проти державної безпеки чи незалежності та Конституції Норвегії та інші правопорушення на театрі військових дій. Військово-кримінальна юрисдикція діє лише у воєнний час і має три рівні юрисдикції. Військовий суд першої інстанції, складається з професійного судді та двох військовослужбовців. Другий рівень забезпечують військові апеляційні суди, які очолюються професійним суддею і складаються з двох професійних суддів і чотирьох військових членів. Вони також є судами першої інстанції для деяких тяжких злочинів. Верховний суд має повноваження приймати рішення, що стосуються тлумачення закону, переглядати вироки та виступати в якості апеляційного суду на рішення, винесені в першій інстанції військовими апеляційними судами. До системи військової кримінальної юрисдикції у воєнний час входить офіс судді, яким керують військові юристи. В принципі, вони є цивільними суддями Міністерства юстиції, які займають посаду в порядку військового призову [17]. У воєнний час рішення щодо порушення кримінальної справи приймає військовий начальник або військовий суддя-адвокат. Військові суди мають виключну юрисдикцію за злочини, передбачені військовим кримінальним законодавством. Звичайні правопорушення можуть розглядатися у цивільних судах, або у військових судах, залежно від того хто відповідальний за

подання позову. Зацікавлена особа може прийняти рішення, що справа має розглядатися кримінальними судом, але як дисциплінарна справа [17].

У воєнний час, якщо особа була спіймана на місці злочину, справа щодо неї може розглядатися екстремально швидко. У таких випадках до складу суду входять військовий суддя, п'ять військових офіцерів, два унтер-офіцера і три солдата. Смертний вирок може бути винесено лише за умови одностайного рішення, якщо ні – підсудний має бути виправданим. Процедура проходить надзвичайно швидко, триває максимум 24 години, розслідування не проводиться [17].

Нідерланди. Військова кримінальна юрисдикція в Нідерландах регулювалася відповідно до Військово-кримінального кодексу 1923 р., до якого було внесено зміни у 1972 та 1978 рр. [18]. Згодом відбулися значні зміни, що стосувалися військового правосуддя. Відповідно до Закону від 2 липня 1982 р. в рамках цивільного суду могли створюватися спеціальні військові відділи, які мали складатися з військового юриста та двох членів з юридичною освітою [9, с. 60]. Конституція Нідерландів 1983 р. не містить жодних згадок про військові суди. Закон про внесення змін до Військово-кримінального кодексу, прийнятий 1 січня 1991 р. фактично скасував військове законодавство та смертну кару⁴. Цей закон став частиною пакета законів, за результатами 20-річного процесу реформування і як наслідок ліквідації військової юстиції. Справи військовослужбовців у Нідерландах розглядають цивільні суди. Проте існують спеціальні правила. В окремих випадках представник від збройних сил як військовий експерт має залучатися до складу суду, як в окружних судах, так і в апеляційних судах. Так як Військова прокуратура була теж ліквідована, обов'язки переклали на прокурорів при окружних та апеляційних судах. Але під час війни або на територіях, де оголошено надзвичайний стан можуть створюватись мобільні суди⁵.

Франція. У Франції у 1980 р. була розпочата масштабна реформа військової кримінальної юрисдикції, основним питанням була дилема – чи слід зберігати військове правосуддя.

Процес завершився 21 липня 1982 р. внесенням змін до Кодексу військової юстиції, Цивільного та Кримінально-процесуального кодексу. Новий Кодекс регламентував як структуру, так і функціонування системи військової юстиції, а також питання, що стосувалися правопорушень і військових кримінальних проваджень. У 1981 році скасована смертна кара за всі злочини, включно з тими, що містяться в Кодексі військової юстиції [9, с. 263]. На території Франції у мирний час військові суди були скасовані, однак відповідно до КПК дозволялося створення військових судів в умовах облогового, надзвичайного стану або коли здійснювався загальний призов до війська. У мирний час за межами території Франції до органів військової юстиції входили армійські суди (*tribunauxauxarmées*) і рекрутські суди (*tribunauxprévôtaux*). У воєнний час – це територіальні суди Збройних Сил і Верховний суд збройних сил. Касаційний суд – вищий суд для розгляду в порядку касації військових судових рішень.

Армійські суди склалися з голови суду та шістьох цивільних суддів. Військові суди склалися з двох палат, одна з яких була відповідальна за ведення судового розгляду, інша – за нагляд за досудовим провадженням. Функцію прокурора виконував урядовий уповноважений (*Commissaire de Gouvernement*), який підпорядковувався Міністерству оборони. Для функціонування військових судів в мирний час за межами території Франції підписано договори з іншими країнами⁶, що надає французьким військовим судам повноваження розглядати злочини, вчинені французькими

⁴ Law of 14 June 1990, *Diario de leyes, ordenanzas y decretos*, 1990, N°368, AB 1990 N°61.

⁵ Там само, пункти 106, 107 і 109.

військовими на їх територіях. Так, були засновані Суди Збройних Сил у Парижі та Баден-Бадені на основі договорів, узгоджених через Організацію Північноатлантичного договору (НАТО)⁷. Такі суди уповноважені розглядати всі злочини, вчинені військовослужбовцями чи цивільними особами, які супроводжували війська, а також будь-які злочини, вчинені цивільними проти збройних сил⁸. До їх юрисдикції відносились кадрові військові, військовослужбовці за контрактом, члени Національної жандармерії, цивільні, які були призвані на певних умовах, члени екіпажу військових кораблів і повітряних суден, неповнолітні віком до 18 років, які є членами збройних сил або громадянами окупованої чи ворожої держави, а також у разі певних правопорушень, цивільних осіб [9, с. 268].

Суди ректорів мали складатися з однієї особи, капітана жандармерії, який мав повноваження розглядати поліцейські злочини, а також незначні правопорушення і порушення дисципліни, вчинені цивільними особами і полоненими у званні рядових. Вони відбувалися за спрощеною процедурою, згідно з якою потерпілий міг подати цивільний позов. Повноваження судді, слідчого і прокурора стосувалися лише щодо осіб, які мали звання до капітана жандармерії [9, с. 269].

Кожен територіальний суд Збройних сил мав складатися з голови, радника, який був суддею та трьох військових суддів з відповідної галузі права. Справи підсудних у званні полковника, капітана або вище, відповідно до закону 1982 року мав розглядати Суд в Парижі. Їхній склад мав базуватися на тому ж принципі, як у територіальних судів, але члени мали бути вищими рангом, ніж обвинувачений. Армійські військові суди мали складатися з Голови, який мав бути суддею, і чотирьох військових.

Військово-кримінальне право і цивільний процесуальний кодекс зазнали змін у 1999 р., метою якого було зблизити загальне кримінальне право та військово-кримінальне право [9, с. 263-270]. Реформи головним чином стосувалися військової юрисдикції в мирний час і за межами території Франції. Проте коло осіб, злочини яких відносились до військової юрисдикції, принципово не змінилося. Положення, що застосовуються у воєнний час відповідно до Кодексу військової юстиції не були суттєво змінені. Вони діють в надзвичайних ситуаціях або під час загального військового призову. Тим не менш, слід зазначити, що у воєнний час окружний прокурор виконує обов'язки, які раніше виконував урядовий уповноважений.

Внаслідок реформ 1988 і 1999 рр. військові злочини, вчинені під час служби, і будь-які вчинені кримінальні правопорушення військовослужбовців в мирний час на території Франції підпадають під дію юрисдикції цивільних кримінальних судів. Реформа військової кримінальної системи Франції продовжується.

Німеччина. Переважаючою рисою Німецької імперії XVIII – XIX ст. був мілітаризований характер держави і суспільства. Однак після поразки Німеччини в Першій світовій війні імперська армія розпалася і виникла Веймарська республіка, Конституцією якої (1919 р.) була скасована військова кримінальна юрисдикція, вона була дозволена лише у воєнний час. У 1920 р. був прийнятий закон, що дозволяв військові суди для розгляду злочинів, скоєних на борту військових кораблів у мирний час. З приходом нацизму в 1933 році “військове правосуддя” було відновлено. Система

⁶ Буркіна-Фасо, Кот-д’Івуар, Джибуті, Габон, Мадагаскар, Центральноафриканська Республіка, Сенегал і Того.

⁷ Лондонська конвенція від 19 липня 1951 року та Угода між сторонами Північноатлантичного договору щодо статусу їхніх збройних сил щодо іноземних збройних сил, дислокованих у Федеративній Республіці Німеччина, від 3 серпня 1959 року.

⁸ Статті 59, 64 і 65 Кодексу військової юстиції.

відправлення правосуддя, створена нацистським урядом була складним і різним залежно від національності обвинуваченого та потерпілого, характеру вчиненого та територією де було скоєно правопорушення. Всі кримінальні справи, “які стосувалися громадян Німеччини або “членів держави”, етнічних німців або осіб німецького походження” [19] підпадали під юрисдикцію німецьких судів та німецьких законів.

Після Другої світової війни до внесення змін у 1956 р. в німецьку Конституцію, що забороняла існування збройних сил, розпочалася серія правових реформ, кульмінацією яких стало прийняття в 1957 р. Військово-кримінального закону на заміну Військово-кримінального кодексу 1871 р. У 1974 р. було прийнято новий Військово-кримінальний закон [9, с. 71], який з деякими змінами залишається чинним сьогодні. У Демократичній Республіці Німеччини до військового Кримінального законодавства вносились зміни у 1968, 1974, 1977 та 1979 рр. Як і в більшості соціалістичних країн, військові суди Німеччини, військові та цивільні судді мали однакове законодавство та підпорядковувалися Верховному суду. Після возз'єднання 3 жовтня 1990 р. Німецької Демократичної Республіки (НДР) і Федеративної Республіки Німеччина (ФРН) основним законом стала Конституція ФРН.

В сучасній Німеччині військове кримінальне право виділене в окрему галузь права, що забезпечує правовий захист військово-службових відносин та інтересів держави у військовій сфері. Згідно зі статтею 96 Основного Закону в Німеччині можуть створюватися військові суди, які мають статус федеральних судів, можуть здійснювати лише кримінальну юрисдикцію над військовослужбовцями збройних сил, які були відправлені за кордон або перебувають на військових кораблях або поки існує стан оборони. У таких обставинах військові суди підпорядковуються Федеральному міністерству юстиції, судді, які головуєть у таких судах, повинні відповідати звичайним вимогам мати можливість засідати як суддя, а Федеральний Верховний суд діє й щодо військових. Тому військових кримінальних судів у мирний час немає.

Іспанія. Перші “проблиски примітивної форми військового права” в Іспанії сягає 1340 р. [20]. Тоді Військово-кримінальне законодавство складалося з Ордонансів короля Ен Пере, Королівського наказу мореплавства в Індії і Ордонансів і Інструкцій, виданих герцогом Парми і Пласенсії в 1567 р. для Штатів Фландрії. Це була перша спроба створення військової юстиції в армії, яку очолював Верховний командувач збройних сил за допомогою генерального судді-адвоката. У вісімнадцятому столітті виникли концепція військового суду та правила військового судочинства. У 1714 р. заснована Вища рада, що складалася з військових радників і юристів і була вищим судом із юрисдикцією щодо військових і моряків. Верховна Рада діяла як апеляційний суд у справах, які розглядалися військовими судами. Сфера військової юрисдикції була на той час надзвичайно широкою і охоплювала як кримінальні, так і цивільні справи. Під час правління Карлоса III військові суди були наділені повноваженнями судити цивільних, крім цього військова юрисдикція вважалася привілейованою, розглядала справи пенсіонерів і дітей, дружин, вдів та слуг тих, хто служив. З точки зору структури існувало два види юрисдикції: звичайна і надзвичайна військова юрисдикція. Надзвичайна військова юрисдикція відрізнялася своєю швидкістю, тривала 24 години [20].

Конституція Кадіса 1812 р. стала перемогою ліберальних ідей та істотного обмеження юрисдикції військових судів [20]. Цього було досягнуто у наступних 1868 р., 1875 р., коли розгляд справ військових переклали на цивільні суди. Аргументами стало те, що військова юрисдикція надається не на користь військових, а суспільства, і що,

“чим ліберальнішою є конституція держави, тим ефективнішими та суворішими мають бути її покарання за злочини військовослужбовців”⁹.

В кінці 19 століття внаслідок проведених реформ (прийняття Законів про організацію та повноваження військових судів (1884 р.) та про Військове судочинство (1886 р.), було надано повноваження військовим судам розглядати будь-які справи, вчинені військовослужбовцями, окрім підробки валюти та подружньої зради, які раніше вони розглядали. Подальша реформи у 1890, 1905 і 1919 рр., за словами військового міністра, пов’язана з прийняттям нового Кодексу 1890 р. мала “відновити престиж військових”. Нове законодавство визначало критерії застосування військової юрисдикції у конфліктних ситуаціях. Наприклад, якщо злочин скоїли як військові, так і цивільні особи, його мав розглядати цивільний суд, а під час воєнного стану – військові суди. У 1923 – 1925 рр. до компетенції військової юстиції додалися злочини проти державної безпеки, збройний напад на підприємства і банки та всі злочини, пов’язані з використанням вибухових речовин, що не дивно, адже у цей період відбувалось внутрішнє протиборство у країні, яке вилилось у проголошення Іспанської республіки. До прийняття нової Конституції проводились фундаментальні реформи військової юрисдикції. Стаття 95 нової Конституції обмежувала військову юрисдикцію військовими злочинами. Були внесені принципові зміни в структуру військової юрисдикції, військова влада вже не мала жодного стосунку до судочинства. У 1935 р., коли наближалась громадянська війна, знову посилили військову юрисдикцію як у мирний, так і у воєнний час, але після перемоги військ генерала Франциско Франко, було відновлено військове законодавство, яке діяло до 1931 р. [20].

Після Другої Світової війни у 1945 р. уряд Іспанії видав новий Кодекс військової юстиції, який був багато у чому схожий на Уложення 1890 р. Він надав широку юрисдикцію військовим судам щодо всіх правопорушень, скоєних військовослужбовцями, незалежно від того, чи були вони вчинені під час виконання службових обов’язків, і всі військові та звичайні правопорушення і проступки, вчинені на військовій службі або на території, де було оголошено “воєнний стан”. Пізніше долучили справи цивільних щодо порушення громадського порядку і тероризму [20].

Військові суди діють, відповідно до Конституції Іспанії 1978 р. за принципом юрисдикційної єдності, що є основою організації та діяльності судів. Закон обмежив військову юрисдикцію суто військовою сферою та під час облоги. Військова кримінальна юрисдикція та організація військових судів в Іспанії регулюється Конституцією, Військовим кримінальним Кодексом та рядом інших норм, передбачає як кримінальну, так і дисциплінарну відповідальність. Коли іспанські війська розміщуються за кордоном і не існує жодного договору з тією країною, існують критерії, що використовуються для визначення компетенції військових судів. Береться до уваги національність обвинуваченого і місце, де скоєно правопорушення [20].

Відповідно до Військово-кримінального кодексу розрізняють шість типів правопорушень: злочини суто військового характеру; злочини, які порушують як звичайні, так і військові юридичні права, але в яких військово-юридичне право вважається переважаючим; звичайні злочини, які розглядаються як військові злочини через обставини, під час яких вони були скоєні; звичайні правопорушення, в яких недостатньо воєнних обставин, щоб їх характеризувати як військові правопорушення, але які все ж були включені до Кодексу; звичайні злочини, які були “мілітаризовані” та включені до Військово-кримінального кодексу виключно на власний розсуд законодавців.

⁹ Цитується Сальвадором Естебаном Рамосом у “Еволюції військового правосуддя в Іспанії”, у *Revue de Droit Pénal Militaire et de Droit de la Guerre*, XIX-3-4, Брюссель 1980, с. 417-418.

Отже, в Іспанії Військово-кримінальний кодекс не обмежується лише правопорушеннями, які можна охарактеризувати як військові. Це спонукало до спроб тлумачення, що мається на увазі, коли в Конституції йдеться про те, що військова кримінальна юрисдикція обмежується “суто військовою сферою”. Після дебатів Конституційний суд заявив, що “суто військова сфера” є розпливчастою конституційною концепцією, однак зазначив, що розгляд військових злочинів здійснюється військовими судами та трибуналами, які виконують свою юрисдикційну функцію незалежно і повністю відірвані від військового командування [20].

Військова юрисдикція в Іспанії поширюється на Національну гвардію, до якої входять і поліцейські, оскільки цей орган підзвітний і Міністерству оборони і Міністерству внутрішніх справ. Вищим органом є Верховний суд, який діє як апеляційний суд у військових справах. Усі члени військових судів, будь-то судді чи прокурори, є військовослужбовцями на дійсній службі. Судді, члени трибуналів і прокурори військових судів є членами Суддівського адвокатського корпусу, який є департаментом у складі Міністерства Оборони [20].

Не всі члени військових судів в Іспанії мають юридичну освіту. До системи військової юстиції також входять: П'ята палата Верховного суду, Центральний військовий трибунал, територіальні військові Трибунали і військові суди. П'ята палата Верховного суду (військова палата) є судом першої інстанції для тих, хто підпадає під його спеціальну підсудність. Центральний військовий трибунал, розташований у Мадриді, має повну юрисдикцію як у країні, так і за її межами. Кожен територіальний військовий трибунал складається з голови суду, адвоката та чотирьох членів з юридичною підготовкою. Прокурорську функцію у системі військової юстиції виконує Військова прокуратура, яка укомплектована військовослужбовцями і підзвітна Генеральному прокурору [20].

Польща. У Польщі до соціалістичного періоду діяв Військово-кримінальний Кодекс 1932 р., який відрізнявся від звичайної системи кримінального судочинства. У соціалістичний період військово-кримінальна юрисдикція регулювалася Кримінальним кодексом і Кримінально-процесуальним кодексом 1969 р., законом 1972 р. про організацію військових судів і іншими. Військові злочини в мирний час були визначені в КК 1969 р. За правопорушення, вчинені у воєнний час, діяли інші норми. Паралельно з Кримінальним кодексом, закон 1967 р. про загальний обов'язок захисту Польської Народної Республіки надав військовим судам юрисдикцію над серією кримінальних правопорушень, вчинених у мирний та воєнний час. У воєнний час і у разі загальної мобілізації вони мали повноваження розглядати кілька правопорушень, вчинених цивільними особами, зокрема це стосувалося справ цивільних осіб, які становили небезпеку для фундаментальних інтересів Польської Народної Республіки. До 1975 р. військова юрисдикція складалася з військових судів, Верховного військового суду і Військового прокурора при Генеральній прокуратурі [9, с. 316-318].

У результаті проведених у 1975 р. реформ, до складу військової судової системи входили гарнізонні військові суди, регіональні військові суди і військова палата Верховного суду. Усі члени судової системи, як судді, так і магістрати перебували на дійсній службі. Гарнізонні військові суди та обласні військові суди були адміністративно підзвітні Міністерству оборони, тоді як Військова палата Верховного Суду була підлеглою Голові цього суду. Військова прокуратура входила до складу Генеральної прокуратури, але була залежною від Міністерства оборони, оскільки прокурори були військовослужбовцями. Юрисдикція військових судів поширювалася на весь особовий склад збройних сил, цивільних службовців збройних сил і

військовополонених, а також цивільних осіб у випадках підбурювання або пособництва у вчиненні військових злочинів, шпигунстві та відмові від проходження військової служби. У разі конфлікту інтересів, військові суди вирішували, де має розглядатися справа: у військовому чи цивільному суді [9, с. 316-318].

У 1997 р. прийнята нова Конституція Республіки Польща, а також Кримінальний і Кримінальний процесуальний кодекси. Військові суди нижчого рівня – гарнізонні суди, а вищого – окружні суди [21]. Верховний Суд, найвищий юрисдикційний орган, контролює рішення, винесені військовими судами. До підсудності військових судів відносяться злочини проти військового керівництва або іншого військовослужбовця, вчинені під час або у зв'язку з виконанням службових обов'язків у межах військового об'єкта або визначеного місця проживання на шкоду армії або з порушенням зобов'язання, що впливає із військової служби, вчинені за кордоном під час використання або перебування Збройних сил Республіки Польща за кордоном, а також злочини, скоєні цивільними Збройних Сил, проти засад несення служби та злочини проти військового майна, вчинені за кордоном під час використання або перебування ЗС Республіки Польща за кордоном. Військовим судам також підсудні злочини, скоєні військовослужбовцями ЗС іноземних держав, які проживають на території Республіки Польща, та членами їхнього цивільного персоналу за правопорушення, скоєні у зв'язку з виконанням службових обов'язків, якщо інше не передбачено міжнародними договорами, у яких Республіка Польща є стороною [22].

Румунія. В Конституції Румунії 1991 р. не міститься конкретних положень щодо військової кримінальної юрисдикції. Діяльність системи військової юстиції визначена в законах: Про судоустрій (1992 р.), Про Верховний суд і правосуддя (1993 р.) та Про організацію військових судів та органів прокуратури (1993 р.). До системи військової юстиції входили військові суди, територіальні військові суди, військовий апеляційний суд і Військова палата Верховного Суду. Військові суди розглядали злочини військовослужбовців до звання капітана та правопорушення, вчинені цивільними, які працювали у військових структурах та деякі правопорушення цивільних осіб, зокрема ті, що стосуються ухилення від військової служби та матеріальні злочини стосовно військового майна [23].

Військовий територіальний суд – це суд першої інстанції у справах про правопорушення, вчинені вищими офіцерами та тяжкі злочини (ненавмисне вбивство, викрадення людей, згвалтування, бандитизм і корупція), вчинені військовослужбовцями до звання капітана включно та цивільних осіб, які працюють у військових структурах. Він також мав право розглядати деякі види апеляцій на рішення військових судів. Військовий апеляційний суд розглядав апеляції на рішення військових судів та територіальних військових судів, а також злочини проти національної безпеки, проти миру і гуманності (пропаганда війни чи геноциду), вчинені військовими або цивільними особами, які працюють у військових частинах. Військові судді і прокурори є військовослужбовцями, а їх грошове та матеріальне забезпечення здійснюється Міністерством оборони. На них також поширюються правила і військові статuti. Військові судді не можуть бути притягненими до кримінальної відповідальності без попереднього дозволу Міністерства юстиції [23].

Військова палата Верховного суду має повноваження розглядати апеляції на рішення, винесені військовими судами, вона також є судом першої юрисдикції для розгляду справ адміралів і генералів та військових суддів. Прокурорську функцію в системі військової юстиції виконують військові прокурори при військових судах.

До 2005 року в Румунії діяв окремий закон, який регламентував діяльність військових судів та прокуратури, однак у подальшому ці два елементи включено в унітарну судову систему. Водночас військові суди та прокуратура зберігають свою незалежність від військової влади, яка забезпечує лише виплату заробітної плати, фінансує охорону військових прокурорів та суддів, а також присвоює їм військові звання. На даний час у Румунії найвищою інстанцією у судовій системі є Вищий касаційний суд, який складається із чотирьох палат. Кримінальна палата уповноважена, у тому числі розглядати апеляційні скарги на рішення військових судів першої та апеляційної інстанцій. Система військової юстиції складається з Бухарестського військового апеляційного суду та чотирьох військових судів (трибуналів) у муніципалітетах Бухарест, Клуж-Напока, Яссі та Тімішоара. Кожен військовий суд має статус окремої військової частини. До їх компетенції відноситься розгляд справ військовослужбовців у військовому званні до полковника (включно) та інших, передбачених законом. У свою чергу, Бухарестським військовим апеляційним судом розглядаються апеляційні скарги на рішення військових судів (трибуналів) по першій інстанції, спори про підсудність між ними, а також вказаний суд, як суд першої інстанції, розглядає справи щодо злочинів проти національної безпеки, злочини, вчинені особами, які користуються міжнародним захистом, злочини, вчинені суддями військових трибуналів та прокурорами військових прокуратур, а також злочини, вчинені генералами, адміралами та маршалами. Участь у судових засіданнях військових суддів та прокурорів повинна здійснюватися у військовій формі [23].

Аналізуючи систему військової юстиції Румунії, варто зазначити, що військові прокуратури є її невід'ємним елементом та безпосередньо пов'язані із системою військових судів, оскільки функціонують при них, що характеризує особливості правової системи цієї держави. Зокрема, при Вищому касаційному суді відповідний військовий підрозділ очолює Головний військовий прокурор, який безпосередньо підпорядковується Генеральному прокурору. Він координує діяльність підпорядкованих військових прокурорів та інших правоохоронних підрозділів. Основними функціями військових прокуратур є проведення кримінального розслідування та участь у судових засіданнях (підтримання обвинувачення) щодо військовослужбовців, які вчинили злочини.

Третім і останнім елементом системи військової юстиції у Румунії є Військова поліція Збройних Сил Румунії, яка у сучасному своєму вигляді фактично була сформована ще у 1990 р. Її основні завдання – це забезпечення дотримання внутрішнього порядку та військової дисципліни на військових об'єктах, контроль руху транспортних засобів та військових колон, захист військовослужбовців, безпека військових цілей, сприяння місіям спостереження, супроводу, охорони та супроводу військовополонених, керівництва та евакуації дислокованих осіб під час військових операцій. На початку 2021 р. Національним міністерством оборони Румунії на громадське обговорення винесено законопроект щодо розширення повноважень Військової поліції у умовах дії воєнного стану чи інших особливих правових режимів. Пропонувалося збільшити повноваження щодо цивільного населення та створення відповідних підрозділів та місць дислокації поза межами військових об'єктів за зразком із цивільною поліцією [23].

Велика Британія. Історично так склалося, що система військової юстиції Британії була пов'язана зі збройними силами, розміщеними за кордоном. Британські кодекси військової юстиції не діяли в мирний час [9, с. 51], а правопорушення, вчинені військовими розглядалися за системою цивільного кримінального права до 1689 р., а після прийняття Акту про повстання було введено поняття військового суду, з

повноваженнями щодо розгляду справ про заколоті дезертирство. Кожен військовий суд складався з 13 членів, дев'яти голосів з яких вистачало для призначення смертного вироку. Серед юристів та вчених поширена думка, що саме Акт про повстання 1689 р. став відправною точкою для системи запровадження військової юстиції, яка й зараз діє у Великій Британії. Існувало дві різні системи військового кримінального законодавства: один для збройних сил, що базувалися за кордоном у воєнний час, який регулювався Кодексом військової юстиції, а інший для збройних сил, що базувалися на британській території в мирний час. Він регулювався Законом про повстання [9, с. 51].

З 1881 р. розпочалась реформа військового кримінального законодавства, яка тривала до закінчення Другої світової війни. У 1951 р. був прийнятий Закон про воєнні (апеляційні) суди для оскарження рішень, винесених військовими судами, але він був недосконалим, оскільки оскарження таких рішень відносились до королівської прерогативи. Згодом у 1968 р. в Закон внесли зміни, проте Королівська прерогатива переглядати та скасовувати вироки військового суду принципово не змінилася, лише було зазначено, що прерогатива зберігається лише до того, як військовим апеляційним судом була подана та прийнята апеляція [9, с. 341-343].

У 1955 – 1957 рр. прийнято три закони, які відомі як закони про службову дисципліну, які стали подібними щодо застосування військового правосуддя як в армії, так і в ВПС та ВМС. Кожні п'ять років вони мають переглядатися. Так, відповідно до Закону про збройні сили 1976 р. створений Постійний цивільний суд, суд першої інстанції з юрисдикцією щодо цивільних осіб, пов'язаних зі Службами, включаючи утриманців і британських цивільних осіб, які працюють на Міністерство оборони або іншим чином під військовим командуванням за межами Сполученого Королівства. Існують також спеціальні процесуальні кодекси для кожного виду збройних сил [9, с. 341-350].

Британська військова система правосуддя відома як одна з найбільш традиційних і довговічних, особливістю якої є існування системи військових судів і адвокатури. Слід зазначити, що британські військово-польові суди існують і донині, вони створюються для розгляду кожної окремої справи. Їх склад – це військовослужбовці на військовій службі. Вирок таких судів можна оскаржувати шляхом звернення до “наглядних органів”. Таку функцію могли здійснювати Рада оборони, спеціальні комісії або будь-яка посадова особа вищого рангу, ніж ті, хто входили до складу суду. Проте рішення військово-морських судів можна було оскаржити в Апеляційному військовому суді. Офіс генерального судді з питань армії та повітряних сил існує і зараз, його очолює генеральний суддя із десятирічним стажем. Його функція – надання юридичних консультацій. Спочатку до суддів не висувалася вимога щодо юридичної кваліфікації, але згодом стала обов'язковою. Військово-морський флот має власну генеральну прокуратуру.

У 1996 році британська влада взялася за суттєве реформування системи військової юстиції, що було пов'язано з недотриманням прав людини військовими судами [9, с. 341-350]. З прийняттям Закону про Збройні сили 1997 р., були значно обмежені права військового командування на суддів та органи прокуратури. Пізніше відповідно до Закону про права людини 1998 р., скасована смертна кара для всіх правопорушень, у тому числі військових. Також внесені суттєві зміни до дисциплінарної системи у 2000 р. відповідно до Закону про військову дисципліну 2014 р. запроваджено апеляційний суд спрощеного судочинства [24].

Сьогодні військова системи кримінального правосуддя відокремлена від цивільної. В Британії не існує єдиної військової судової системи, яка б забезпечувала перший рівень юрисдикції. Кожен вид Збройних сил має власне законодавство та військові суди.

Тим не менш, на другому рівні система стає уніфікованою. Отже, перший рівень судів має змішаний склад: офіцери дійсної служби та професійні судді, а другий рівень юрисдикції складається виключно з професійних цивільних суддів, але такі суди скликаються для кожного конкретного випадку і не мають постійного статусу.

Найбільш відмінною рисою британської військової юстиції є те, що не існує чіткої різниці між кримінальними та дисциплінарними правопорушеннями [9, с. 341-350]. Військові правопорушення визначаються різними законами і зокрема, згідно з актами, що стосуються кожного виду збройних сил. Для кожного застосовується інша процедура: дрібні правопорушення передбачають спрощений судовий розгляд, а інші розглядають військові суди.

Британська система військової юстиції складається з військових судів, апеляційного військового суду, суддів-адвокатів, органів прокуратури і офісу судової адміністрації для кожного виду збройних сил. Палата лордів також відіграє певну роль у справах військового правосуддя як третій і останній рівень юрисдикції. Загальновійськові суди складаються з голови, професійного судді-адвоката та чотирьох офіцерів, яким не обов'язково мати юридичну освіту. Такі суди уповноважені судити будь-якого офіцера, незалежно від його звання, а також членів рядового і сержантського складу, за злочини, що підлягають покаранню з позбавленням волі на два роки і більше. Окружні військово-польові суди складаються з голови та двох офіцерів та професійного судді-адвоката. Такі суди розглядають справи рядових і сержантського складу, суд може призначити максимальне покарання у вигляді позбавлення волі на строк до двох років. Військові польові суди можуть бути створені під час військових операцій. До їх складу входить голова та два офіцери. Такі суди скликає командир частини. Військово-морські суди мають певні особливості. Вони складаються з не менше п'яти і не більше дев'яти морських офіцерів у званні від молодшого лейтенанта і мають бути з різних кораблів або військово-морських установ. Коли обвинувачений є старшим офіцером, члени військово-морського суду повинні бути на ранг вище. Військовий апеляційний суд розглядає апеляції на вироки, винесені військовими судами. Він складається з непарної кількості старших професійних суддів (не менше трьох). Зазвичай такий суд засідає в Лондоні, хоча може бути й поза межами країни [9, с. 341-350].

Сполучені Штати Америки. На побудову військової юстиції у США вплинуло англійське право. У 1789 р. Конгрес США прийняв принципи та норми, які застосовувалися до британських військ у 17 і 18 століттях і які були відомі як "Військові статті" [25]. Вони стосувалися виключно армії і лише у 1800 р. застосовані до флоту. Діяли до 1920 р., коли в результаті Першої світової війни їх було переглянуто, а згодом, у 1921 р., було видано Посібник для військових судів, у 1923 р. – правила для військово-морських судів.

Після Другої Світової війни послідувала реформа військової юстиції. У 1947 р. Конгрес прийняв Закон про національну безпеку, внаслідок чого воєнне міністерство стало Міністерством оборони, а ВПС були відокремлені від армії. Того ж року армія і флот подали до Конгресу два законопроекти щодо військової кримінальної юрисдикції. В результаті дебатів у 1950 р. прийнято Єдиний кодекс військової юстиції, а у 1951 р. вийшов "Посібник" для військових судів.

Сьогодні військове правосуддя США охоплює як кримінальну так і дисциплінарну сферу. Правовою основою для військових судів є стаття I (розділ VIII) Конституції, яка регулює повноваження Конгресу. Згідно з цим положенням Конгрес США може створювати трибунали, нижчі за Верховний суд [9, с. 351-359].

Система військового правосуддя в Сполучених Штатах є частиною виконавчої влади. Постійних військових судів немає в Сполучених Штатах, за винятком Військового апеляційного суду. Військові суди збираються кожного разу, коли було вчинено правопорушення та проводять відкриті засідання. Вони скликаються наказом військового начальника ймовірного порушника.

Сфера юрисдикції військових судів в США визначається двома критеріями: статусом особи правопорушника і характером злочинного діяння. Юрисдикція військових судів різна в залежності від того, мирний чи воєнний час. У мирний час компетенція судів поширюється на військових на дійсній службі, цивільних, які працюють у Збройних Силах, військовослужбовців Національної гвардії, курсантів військових училищ, військовослужбовців у запасі, які отримують зарплату та резервістів під час проходження підготовки. Цивільні особи у мирний час не підпадають від військову юрисдикцію.

У воєнний час військова юрисдикція поширюється на цивільних осіб, які працюють у Збройних Силах або супроводжують війська, військовополонених та, у разі певних правопорушень, цивільних осіб. До таких злочинів належать пособництво ворогу (ст. 104) і шпигунство (ст. 106), а також “злочини проти закону”, “конвенційні правопорушення”, “злочини проти правоохоронних органів”, зокрема опір при арешті та втеча з-під варти, подача неправдивих свідчень та відмова давати свідчення без законної причини. Також мають право судити цивільних за вбивство, образливу поведінку, пограбування, неправомірне використання заборонених речовин тощо. Крім них є “содомія”, вимагання та підпали. Також ст. 134 Єдиного кодексу військової юстиції містить загальне положення, яке проголошує “всі безлади та нехтування порушення доброго порядку та дисципліни в збройних силах” і “будь-яка поведінка, спрямована на дискредитацію збройних сил”, вважаються злочинами [9, с. 351-359].

Військово-кримінальне законодавство передбачає три категорії військових судів: зведені, спеціальні та загальні. Другий рівень юрисдикції забезпечує Військовий апеляційний суд. Військові суди спрощеного порядку – це дисциплінарні суди для рядового складу, можуть бути скликані будь-яким офіцером, який є вищим за рангом ніж обвинувачений, юридичної освіти не вимагається [9, с. 351-359].

Спеціальні військові суди повинні складатися щонайменше з голови та двох військових. Розглядають правопорушення, зазначені в Єдиному кодексі Військової юстиції, крім тих, що караються смертю, безчесним звільненням, ув'язненням на строк понад шість місяців, каторжними роботами без ув'язнення на строк понад три місяці тощо. На практиці вони розглядають будь-який військовий кримінальний злочин (крім порушення дисципліни), наприклад одноразове вживання марихуани, перебування на службі в нетверезому стані, самовільний прогул.

Військово-польові суди становлять основу системи військових судів США. Кожна з них складається щонайменше з п'яти військових офіцерів, включно з офіцером з юридичною освітою. На практиці вони також можуть розглядати тяжкі правопорушення [9, с. 59]. Вироки, винесені проти вищого військового командування переглядаються Окружним Апеляційним судом, до складу якого входять щонайменше три військовослужбовці або цивільні особи. Рішення, прийняті цим судом можна оскаржити у Вищому апеляційному суді. Останній складається з трьох цивільних суддів, які призначаються на 15 років Президентом Сполучених Штатів. Якщо неможливо оскаржити рішення, винесені Військовим апеляційним судом, все ж заяви про перегляд можуть бути подані до Верховного Суду.

Власний статус має Сенат: це єдиний суд у військовій кримінальній юрисдикції, який складається з невійськового персоналу, він є постійним і його рішення не підлягають оскарженню. Президент Сполучених Штатів відіграє значну роль у військовій системі правосуддя, жоден смертний вирок щодо генерала чи адмірала не може бути виконаний без його дозволу [9, с. 60].

Президент Сполучених Штатів під час надзвичайного стану чи війни може створювати “військові комісії” для перевірки певних правопорушень. Такі військові комісії часто називають військовими судами, але вони є своєрідними комісіями виконавчої влади з судовими функціями. Одним з найвідоміших в новітній історії США є випадок створення військової комісії під час Другої світової війни щодо групи десантників, яка мала намір проникнути на територію США з німецького підводного човна, для диверсій у 1942 р. Президент Франклін Д. Рузвельт створив військову комісію для суду над групою ворожих десантників. Потім причетні звернулися до Верховного суду, який дійшов висновку про доцільність створення військової комісії в цьому конкретному випадку.

Отже, історія формування військової юстиції окремих країн сягає своїм корінням у XIV – XVIII ст., наприклад Іспанія (1340 р.), Велика Британія (1689 р.), США (1789 р.). У цих країнах їх юрисдикція не обмежена суто військовими злочинами. У 1950 – 1960-х рр. розпочався процес щодо обмеження юрисдикції військових судів та адаптація їх до цивільної судової системи. У багатьох країнах юрисдикція військових судів обмежувалася “суто військовими злочинами” або взагалі скасовувалася у мирний час. У 1990-х рр. набуло надзвичайного значення проблема безкарності за порушення прав людини військовими судами. У багатьох країнах це призвело до конституційних та правових реформ (Канада та Велика Британія). Генерал США і суддя адвокат Джордж С. Прю говорив – “Більшість кодексів виходять далеко за рамки забезпечення дисципліни в армії і дозволяють судити цивільних осіб за певних обставин, часто за правопорушення, які розглядаються як злочини проти національної безпеки” [9, с. 61]. В ці роки відбувався моніторинг конституційності, тлумачення норм законів, при винесенні судами рішень, особливо у конфліктних ситуаціях. У спеціальній доповіді ООН з питань відправлення правосуддя військовими трибуналами говориться про те, що все більше країн змінами до законодавства намагаються усунути серйозні порушення прав людини, при розгляді злочинів, скоєних військовослужбовцями. Однак навіть у країнах, де справи військових розглядають цивільні суди, більшість країн передбачили залучення військовослужбовців до процесу, зокрема що стосується злочинів суто військового характеру.

Більшість країн-членів НАТО багато в чому мають спільні риси щодо побудови, діяльності і компетенції військової юстиції. Деякі з них хоч і скасували військову юстицію у мирний час, (Німеччина, Нідерланди, Норвегія, Франція), проте зберегли її для військовослужбовців, які проходять службу поза територією країни, а під час воєнного або надзвичайного стану дозволено створювати військові суди.

Військові правопорушення у Великобританії у кожного виду збройних сил визначаються своїми власними актами. Дрібні правопорушення підлягають розгляду в порядку спрощеного судового розгляду, а серйозні військовим судом. Цікаво, що у Великобританії у 1976 році створено окремий Постійний цивільний суд, який розглядає правопорушення цивільних осіб, які працюють у військових відомствах.

У Військових кодексах країн немає узгодженості щодо того, що мається на увазі під “військовим злочином”. До них можуть відноситися і військові злочини; і звичайні кримінальні злочини, які розглядаються як військові через обставини, за яких вони були вчинені; і звичайні правопорушення, які були “мілітаризовані”. У деяких країнах ці

відмінності формальні, а в інших – будь-яке кримінальне правопорушення кваліфікується військовим кодексом як військовий злочин. Немає чіткого розмежування між порушеннями дисципліни та кримінальними правопорушеннями у Канаді, Великій Британії, США. Для однієї країни це дисциплінарне порушення, а для іншої – військовий злочин.

У деяких країнах до участі у військових судах залучаються цивільні судді (Бельгія, Канада, Великобританія). Військово-польові суди існують у Бельгії, Канаді, Великобританії, США. У деяких країнах прокуратура працює при судах (Італія, Румунія), а у багатьох країнах право судити цивільних осіб зберігається за військовими судами у разі міжнародного збройного конфлікту.

Висновки.

На сучасний стан військової юстиції в країнах-членах НАТО вплинули процеси деколонізації, національно-визвольні змагання, конфлікти за територію та перекроювання кордонів, успадкованих від колишніх держав, “холодна війна”, тощо створили основу для розширення “військового правосуддя”. В мирний час поряд із скасуванням військової юстиції країни намагаються зменшити і чисельність військових формувань. Однак з наближенням загрози національній безпеці першочерговим завданням країн є захист національних інтересів і оборона. В такі часи переважає військове право, збільшується контингент військових і необхідність існування системи військової юстиції посилюється. У багатьох країнах військове правосуддя використовувалось не як засіб забезпечення дисципліни у війську, а як інструмент боротьби з так званим “внутрішнім ворогом”. Проте країни з багатовіковою історією і традиціями, внаслідок пошуку оптимальної побудови національних правових систем, зберегли військову юстицію і у мирний час, і під час надзвичайного або воєнного стану. Навіть у тих країнах, в яких під впливом міжнародного права, зокрема що стосується посилення прав людини, скасовано військову юстицію у мирний час, однак військова юрисдикція зберігається за межами країни, де дислокуються війська, наприклад у складі контингенту сил НАТО.

У країнах-членах НАТО не існує єдиного підходу до побудови системи військової юстиції, вони підлаштовані під власну правову систему у країні і відрізняються надзвичайною різноманітністю, неоднорідністю та особливостями. У більшості країн це військові суди (трибунали), військова прокуратура, військова поліція. В залежності від побудови правової системи до неї можуть входити військова адвокатура, військові комісії тощо. У багатьох країнах військові суди складаються виключно з військовослужбовців, а в деяких можуть залучатися й цивільні судді (Бельгія, Канада, Велика Британія), у деяких країнах немає жодних вимог щодо правової освіти суддів (Канада, Іспанія, Велика Британія).

“Оцивілення” органів військової юстиції у різних країнах виражалось або реформуванням існуючих органів і приведенням стандартів розслідування, обвинувачення і судочинства у відповідність до стандартів, що існують у цивільній правовій системі, або обмеженням юрисдикції, а іноді й повною ліквідацією військових судів. “Оцивілення” військової юстиції країни здійснювали шляхом: забезпечення незалежності і неупередженості військових судів від ланцюжка військового командування; запровадження такого ж переліку вимог, що відносяться призначення, відповідальності та кар’єрного зростання цивільних суддів; забезпечення відсутності будь-якої відповідальності військових суддів за результатами розгляду ними справ у межах своєї юрисдикції; забезпеченням неупередженості органів військової юстиції, зокрема через залучення цивільних суддів до здійснення правосуддя у військових судах; забезпеченням рівних умов підготовки цивільних та військових суддів з питань

здійснення правосуддя та правових стандартів; розробкою належних механізмів для подання військовослужбовцями скарг проти військового керівництва тощо. Запроваджено принцип, що у воєнний чи надзвичайний стан не може обмежуватися право на справедливий суд, а обмеження, які застосовуються відповідно до виникнення критичної ситуації, мають завжди відповідати принципу належного здійснення правосуддя.

Використана література

1. Про невідкладні заходи щодо поглиблення інтеграції України до Організації Північноатлантичного договору: Рішення РНБО від 04 червня 2021 р., введеного в дію Указом Президента України від 23.07.21 р. № 307/2021. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0047525-21#Text>
2. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.18 р. № 2469-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text>
3. Вдовитченко В. Система військової юстиції як частина військової організації України. *Вестник Национальной академии прокуратуры Украины*, 2(60) 2019. 16-27. URL: <https://doi.org/10.34285/visnyknapu2019.02.016>; Баганець О. Концепція вдосконалення діяльності правоохоронних органів України / передм. М.А. Погорецький. Київ: Алерта, 2019. 258 с.; Беланюк М.В. Трансформація органів військової прокуратури в Україні: історико-правовий аналіз. *Інформація і право*. № 1(40)/2022. С. 144-156; Лоцихін О., Шевченко А. Роль військових судів в реформуванні судової системи сучасної України. *Право.ua*. 2015. № 3. С. 5-11; Богуцький П.П. Воєнна політика і система військової юстиції: синергія воєнної безпеки. *Наука і оборона*. 2022. № 1. С. 10-15. URL: <http://nio.nuou.org.ua/article/view/263342>; Pylypchuk, Volodymyr; Bogutsky, Pavlo; Doronin, Ivan. Theoretical bases of national security law. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. URL: <https://www.blogger.com/blog/page/edit/657873907442499433/6844403378170020504> (accessed 29 June 2022).
4. Бельгія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D1%96%D1%8F>
5. Jacques Maes, “La Justice Militaire et l’opinion publique belges”, in *Revue de droit militaire et de droit de la guerre*, XIX-3-4, Brussels 1980, p. 394.
6. Francisco Jiménez y Jiménez, *Introducción al derecho penal militar*, Ed. Civitas, Madrid, 1987, p.119.
7. Elens, J.F., “L’évolution actuelle de la justice militaire en Belgique”, in *L’évolution actuelle de la justice militaire - Huitième Congrès international*, Ankara 1979, *Recueils de la Société Internationale de Droit Pénal Militaire et de Droit de la Guerre*, Tom. VIII, Vol. II, p. 617.
8. *Military Jurisdiction And National Law*. URL: <https://www.corteidh.or.cr/tablas/24358.pdf>
9. Francisco Fernández Segado “La justicia militar en el derecho comparado”, in *Consejo General del Poder Judicial, Poder Judicial*, 2a. época, N° 23, Madrid, September 1991, 394.
10. Міністерство юстиції Італії. URL: <http://www.giustizia.it/guidagiustizia/spagnolo.htm>
11. Brigadier-general Jerry S.T. Pitzul and commander John C. Maguire I. The development of Canada’s military justice system 1950. URL: <https://www.afjag.af.mil/Portals/77/documents/AFD-081204-027.pdf>
12. *Military jurisdiction and international law Military courts and gross human rights violations [vol.1] Part II. Section II. Military Jurisdiction and Domestic Legislation 396 c.* URL: <https://www.icj.org/wp-content/uploads/2004/01/Military-jurisdiction-publication-2004.pdf>
13. Спеціальна консультативна група з військової юстиції та розслідувальних служб військової поліції: звіт Спеціальної консультативної групи з військової юстиції та розслідувальних служб військової поліції, Оттава, 25 березня 1997 р. URL: <http://www.dnd.ca/eng/min/reports/Dickson>
14. Поправки до Закону про національну оборону, листопад 1997 р. – (Канада, Департамент національної оборони). URL: http://www.dnd.ca/eng/archive/1997/dec97/ammend_b_ehtm

15. Кодекс службової дисципліни: посібник із системи військового правосуддя для військовослужбовців канадських збройних сил. – (Офіс генерального судді). URL: http://www.dnd.ca/jag/training/publications/CSD_ME_e.pdf
16. Норвегія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%83%D0%B4%D0%BE%D0%B2%D0%B0_%D1%81%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B0_%D0%9D%D0%BE%D1%80%D0%B2%D0%B5%D0%B3%D1%96%D1%97
17. Ivor Follestad. *Aperçus sur le droit pénal, la procédure criminelle et le droit disciplinaire militaires en Norvège*” in *Recueils de la Société Internationale de Droit Pénal Militaire et de Droit de la Guerre, Premier Congrès International - Action pénale et action disciplinaire*, Bruxelles, 14 - 16 mai 1959, Strasbourg, 1960, p. 169.
18. Francisco Jiménez y Jiménez, *Introducción al derecho penal militar*, Ed. Civitas, Madrid, 1987, p. 130.
19. Arnold J. Toynbee, *La Europa de Hitler*, Ediciones Sarpe, Madrid, 1985, p. 109. [Spanish original, free translation].
20. Benito E Trillo Figueroa. “Competencia, organización y atribuciones de los tribunales militares españoles - estudio histórico”, in *Revue de droit militaire et de droit de la guerre*, XIX-3-4, Brussels 1980, p. 390. [Spanish original, free translation].
21. Європейський суд з прав людини. Рішення від 25 лютого 1997 р. Справа Фіндлі проти Сполученого Королівства. Звіти про рішення та рішення 1997-I, параграф 36. URL: <http://hudoc.echr.coe.int/hudoc>
22. Організація правоохоронної діяльності у сфері оборони: досвід Республіки Польща для України. URL: <https://armyinform.com.ua/2021/04/27/organizacziya-pravoohoronnoyi-diyalnosti-u-sferi-oborony-dosvid-respubliki-polshha-dlya-ukrayiny>
23. Військова юстиція Румунії: аргументи для України. URL: https://vpzhr.gp.gov.ua/ua/guidance_vpzhr.html?_m=publications&t=rec&id=300805
24. Армійська дисциплінарна процедура. – (Міністерство оборони Великобританії). URL: <http://www.army.mod.uk/militarylaw>
25. Lauren K. Hemperley y Kirk L. Davies “El sistema de Justicia Militar de las Fuerzas Armadas Estadounidenses: una introducción”, March 2001. URL: <http://www.derechomilitar.info/artidoc/jusmilusa.htm>

~~~~~ * * * ~~~~~
